

İstisnanın Fıkıhtaki Kullanımı ve Örnekleri

Usage And Examples Of Exception In Fiqh

Reference: Dinçer, F. (2020). "İstisnain Fıkıhtaki Kullanımı ve Örnekleri", International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal, (Issn:2630-631X) 6(28): 145-161.

Dr. Ferit DİNÇER

İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, Malatya/TÜRKİYE

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3269-4310>

ÖZET

İslam medeniyeti bir ilim medeniyetidir, desek yanlış söylemiş olmayız. Fakat İslamî ilimlerin hakikatine ulaşmada çok önemli bir araç mesabesinde olan Nahiv ilmi ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Diğer taraftan Mantık, tefekkürün belkemiği olduğu gibi Nahiv de Arap dilinin ana omurgasıdır. Bu itibarla fıkıhçılar, kendi disiplinlerini oluşturmak, geliştirmek ve himaye etmek için söz konusu ilme önem vermişler ve yorum varsayımlarını bu ilmin kurallarına göre dizayn etmişlerdir. Arap dili ve belagatinde geniş yer tutan önemli konulardan biri olması; özellikle de fıkıhta çokça kullanılan bir üslup olarak karşımıza çıkması hasebiyle istisna'yı ele aldık ve "İstisna - Fıkıh İlişkisi" araştırma mevzumuz olarak tercih ettik.

Anahtar Kelimeler: Nahiv, İstisna, İlla, Fıkıh.

ABSTRACT

İslamic civilization is a civilization of civilization. But Nahiv, which is a very important tool in reaching the truth of Islamic sciences, has a privileged place. On the other hand, as Logic is the backbone of contemplation, Nahiv is the main backbone of the Arabic language. In this respect, both fiqhists and theologians have attached importance to the science in question in order to create, develop and protect their disciplines and designed their interpretation assumptions according to the rules of this science. It is one of the important issues in Arabic language and eloquence; Especially since we came across as a widely used style in fiqh, we handled the exception and preferred it as our research subject of "Exception-Fiqh Relations".

Keywords: Nahiv, Exception, İlla, Fiqh.

1. GİRİŞ

İslam fıkıhının iki ana kaynağı olan Kur'ân ve sünnet Arapçadır. Kuskusuz bu iki ana kaynaktan istifade etmek veya ahkâm çıkarabilmek için bu kaynakları orijinal ibarelerinden anlayıp izah edecek kadar bu dili bilmek gerekmektedir. Fıkıh ve Fıkıh Usulü kaynaklarının ekseriyeti de Arapça olup, bunları da anlayıp yorumlayabilmek Arapça bilmeye bağlıdır. İnsanlar, zarurî olan günlük ihtiyacından müstağni kalamadığı gibi konuşmaktan da müstağni kalmaz. Zira hukukî işlemlerinin çoğunu konuşmalarıyla gerçekleştirir. Sözleşmelerini çoğu zaman karşılıklı konuşma ile yerine getirir. Kasem eder; ikrârda bulunur; davacı olur; vasiyette bulunur; nikâhlanır; boşanır; başkasını kendisine vekil kılar veya kendisi başkasına kefil olur; borçlarını havale eder. Bu sayılan beyanlarının doğru yapılabilmesi ve yorumlanabilmesi için dilbilgisi kuralları kuskusuz önem arzedecektir. Ayrıca Doğru anlam, sözü söyleyenin, söylediği bile değil, bir şeyi söylerken kastettiği niyeti olduğu için, yazılı iletişim ortamlarında, bu niyete ulaşabilmenin yegâne yolu, sözün söylendiği bağlamı bilmektir. Bağlamı bilinmeksizin, bir ifadenin anlamından bahsetmek mümkün değildir. Yazılı iletişimde bağlam, metnin kendisidir. Bu nedenle irade beyanında bulunacak kişilerin, irade beyanına muhatap olanların ve anlaşmazlık halinde karar mercii olan hâkimlerin dilbilgisi kurallarını bilmesi kaçınılmazdır. Son dönem, fıkıh çalışmalarında da, nahvin ihmal edildiğini ve eleştirildiğini görüyoruz. Dolayısıyla Arap dilinden olan nahiv ilminin ne derece önemli olduğu gerçeğini bir daha kabullenmek gerekmektedir. Şu nakil bu önemi bize bir daha hatırlatmaktadır: Mehmed Zihni Efendi, Kisâî adlı bir âlimin, ölüm döşeğindeyken "Ölüyorum, ama hâlâ "hatta/حتى" ile ilgili çözemediğim hususlar var." dediğini nakleder.

Diğer taraftan ahkâmı tatbik edebilmek için ana kaynaklarda bulunan amm lafızları belirleyebilmek önemli olduğu gibi, amm lafızlarının hangi yollarla tahsis edileceği konusu da önemlidir. Usul âlimleri, amm lafızlarının daraltmanı iki şekilde olacağını söylemişlerdir. Bunlar munfasıl tahsis yolları ve muttasıl (söze bitişik) tahsis yollarıdır. Munfasıl tahsis yolları, akıl, algı ve naklî delildir. Bunlardan naklî delil, yani bir nassın hükmünün bir diğer nass ile tahsis edilmesi, nahiv ilminin kapsamında yer almadığı için başka bir çalışmaya bırakarak ele almayacağız.

Muttasıl tahsis yolları ise âmm lafzın kullanıldığı cümle içinde, kapsamı bir açıdan daraltan sözlü veya sözsüz bütün unsurlardır. Dolayısıyla özne-yüklem ilişkisini açıklayan, daraltan veya pekiştiren... bütün kayıtlar, yani cümlenin özne ve yüklem dışındaki bütün öğeleri umum lafızlarını tahsis eder. Bu nedenle bu konu, nahivle doğrudan ilişkili bir konudur. Usûl âlimlerinin çoğu, bu kayıtları istisnâ, sıfat, şart ve ğaye olmak üzere dört ana başlıkta toplarlar. Ancak biz, çalışmamızda bu kayıtlardan sadece istisnayı ele alıp açıklayacağız.

2. FIKIH İLMİNDE İSTİSNÂ

Fıkıh sözü duyan hemen herkes, İslam'da ibadet ve hukuk ilmi diye algılamaktadır. Fakat bu sözü sadece yukarıdaki anlama indirgemek isabetli bir değerlendirme olamayacağından dolayı, kısa da olsa fıkıh lafzını tanıtaçız.

2.1. Fıkıh Kavramının Luğavî ve Istilahî Anlamı

Sözlükte “*bir şeyi bilmek, iyi ve tam anlamak, derinlemesine kavramak*” anlamına gelen fıkıh kelimesi ilim, fehim gibi yakın anlamlı diğer kavramlara göre daha özel bir anlam taşır (İbn Farîs, ts.: 4/442; İsfehânî, ts.: 384; Ömer, 2008: 1732-1733). Fakîh de (çoğulu fukahâ) “bir konuyu derinden kavrayan, ince anlayış sahibi kimse” anlamına gelmektedir (İbn Farîs, ts.: 442; İsfehânî, ts.: 384; Amed Muhtar, 1404: 3/1732-1733). Kitapta, sünnette ve İslamın başlarında fıkıh lafzının istimali yukarıdaki alam dairesinde kalmakla beraber,(Üstün, 2011: 395.) Kitap ve sünnetin İslâm dinine mensup halkının yegane ilim dayanağı olması nedeniyle söz konusu olan fıkıh lafzı toplumunun iki temel bilgi kaynağı olması sebebiyle kelime genelde Kitap ve sünnetin merkezli dinî bilgiyi ve anlayışı ifade eden kavramlardan biri olarak kullanılmıştır. İslâm toplumunda dinî bilginin gelişip alt ilim dallarının oluşmasına paralel olarak II. (VIII.) yüzyılın sonlarından itibaren İslâm'ın ferdî ve içtimaî hayata dair amelî hükümlerini bilmeyi ve bu konuyu inceleyen bir ilim dalını ifade eden bir terim halini almaya başlamıştır. Kelimenin terim anlamının netleşmesi ise daha ileriki yüzyıllardadır.

Fıkıh kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de yirmi yerde çeşitli fiil kalıplarıyla geçmekte olup, genelde “*bir şeyi iyi ve tam anlamak, kavramak, bir şeyin hakikatini bilmek ve akletmek*” gibi anlamlarda kullanılır(Abdülbâkî, ts.: “Fkh”, 581). Bu âyetlerden birindeki “*fi'd-dîn*” (Tevbe 9/122) kaydı kelimeye “*dinde derin bilgi sahibi olmak*” şeklinde biraz daha özel bir anlam kazandırmıştır. Hadislerde geçen fıkıh kelimesi ve türevlerinin, mutlak olarak kullanıldığında sözlük anlamı çerçevesinde “*iyi, doğru ve derinlemesine bilgi ve kavrayış*” manasına geldiği, “*fi'd-dîn*” kaydıyla kullanıldığında ise din ve Kur'ân konusundaki bilginin kastedildiği görülür (Buhârî, 1992: “İlim”, 10, 20; Müslim, 1992: “İmâre”, 175, “Zekât”, 98, 100; Ebû Dâvûd, 1992: “Salât”, 1). Fıkıh kelimesi, “*Kendisinden daha anlayışlı kimseye fıkıh aktaran niceleri vardır*” (Ebû Dâvûd, 1992: “İlim”, 10; Tirmizî, 1992: “İlim”, 7) mealindeki hadiste ise, anlamaya dayalı bilgi yanında Kur'ân ve Sünnet bilgisi manasını da ihtiva etmektedir.

Ancak daha yaygın olarak re'y ve fetva ile birlikte fikhin “*Kitap ve Sünnetten çıkarılan mana ve hüküm*” karşılığında; ilim, rivayet ve hadisin ise “*doğrudan Kitap ve Sünnet*” (âyet ve hadis bilgisi) karşılığında kullanıldığı anlaşılmaktadır (Ebû Dâvûd, 1992: “Ferâiz”,1; İbn Sa'd, 1985: 1/346-348). İbn Sa'd, Hz. Peygamber hayatta iken ve ölümünden sonra fetva veren sahabeden bahsederken fetva, fıkıh ve re'yi aynı anlamda, ilim kelimesini ise bazen özellikle âyet ve hadis bilgisi, bazen da her iki grubu içine alan bilgi manasında kullanmıştır (İbn Sa'd, 1985: 1/375-378). Bununla birlikte Hz. Peygamber ve ashap devrinde fıkıh göre kaza ve re'y kelimelerinin daha yaygın bir kullanıma sahip bulunduğu, dinî konularda bilgi sahibi olanlara da okuryazarlık ve ezberle bilgi arasındaki yakın bağ sebebiyle “*kurrâ*” denildiği, ilmî birikim ve metodolojinin gelişmesiyle birlikte fikhin bir ilim dalı haline gelip kurrâ kelimesinin yerini fakih ve âlim kelimelerinin aldığı söylenebilir (İbn Haldun, 2000, 3/1046-1050).

Ana kaynaklardan zihnî çaba ile elde edilen dinî bilgilerin hemen tamamına (kişinin hak ve yükümlülüklerinin bilgisine) fıkıh isminin verilmesi ve bu mânada fikhin terim haline gelmesinin tarihini Ebû Hanîfe (ö. 150/767) zamanına kadar götüren kayıtlar vardır (Ebû Hanîfe, 1368: 40).

Fıkıhın bu geniş anlamı en azından V. (XI.) yüzyıla kadar devam etmiştir. Bu arada iman ve itikad konusuyla ilgili bilgiler “*el-fikhü'l-ekber, ilmü't-tevhîd, ilmü usûli'd-dîn*” gibi isimlerle anılan ayrı bir ilim dalının; Müslümanın iyi ve kötü huyları, özel hayatı, sosyal ilişkileri ve davranışlarıyla ilgili hususların ise ahlâk ve tasavvuf ilim dallarının konusu haline gelmiştir. Ardından fıkıh terimi dinin fûrûna (ilmihal ve İslâm hukuku bilgileri) tahsis edilir olmuştur. İmam Şâfiî’yenispet edilen, “*Fıkıh, dinin amelî hükümlerini muayyen delil ve kaynaklarından çıkararak elde edilen bilgidir*” şeklindeki tarif giderek yaygınlık kazanmıştır (Hatîb el-Bağdâdî, 1400/1980: 1/45; Tehânevî, 1382/1963: 1/31). Başta Ebû'l-Usr el-Pezdevî (ö. 493/1100), Şemsül eimme es-Serahsî (ö. 483/1090), Abdülazîz el-Buhârî (ö. 730/1330) ve Sadrüşşerîa (ö. 747/1346) olmak üzere sonraki dönem Hanefî usulcülerini Ebû Hanîfe’nin tarifini, Şâfiî usulcülerini de Şâfiî’ye (ö. 204/820) nispet edilen tarifi büyük çapta korumuşlardır. Bununla birlikte aralarında İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Seyfeddin el-Âmidî (ö. 631/1233), Cemâleddin İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) ve Ebû'l-Berekât en-Neseî’nin (ö. 710/1310) de bulunduğu bir grup usulcü fikhî, “*şer’î delillerden icthad ve istidlal yoluyla elde edilen hükümleri bilme*” şeklinde tanımlamışlar. Böylece, Kur’ân ve Sünnet’in açık ifadelerine dayanan ve dinden olduğu zorunlu olarak bilinen şer’î hükümlerle (şeriat) bu şer’î delillerden istidlal yoluyla elde edilen görüş ve hükümler arasında bulunan, diğer bir ifadeyle şer’î hükümlerle bu hükümler etrafında oluşan hukuk doktrini arasında mevcut ince farka işaret etmek istemişlerdir. Öte yandan Hanefî fakihlerinden İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) fikhî “*şer’î ahkâmdan katiyet taşıyanları bilme*” şeklinde tanımlamıştır (Nizâmeddin, 1404/1984: 99). Fıkıhın bu farklı tanımları din, şeriat, fıkıh, ahkâm-ı fer’iyye gibi temel kavramlar arasındaki farklılıkları ve genellik-özellik ilişkisini yakından etkilemektedir (Karaman, 1996, 13/1-14).

Fıkıh kavramını kısa olarak tanıttıktan sonra, İstisnânın fıkıhla olan ilişkiyi önce ana hatlarıyla verilecek, daha sonra ayrı başlıklar halinde daha detaylı bir şekilde beyan edilmeye çalışılacaktır.

2.2. Fıkıh ve İstisnâ İlişkisi

Lafza yüklenebilecek anlamları belirlemeyi konu alan dil kuralları, dinî metinler etrafında gelişen ve kuralcı yönü ağır basan fıkıh ilminde daima önem taşımış, fakih ve usulcüler dil bilimi alanına giren diğer birçok konu ve kavram gibi istisnâ konusuyla da yakından ilgilenme gereği duymuşlardır. Klasik dönemde fıkıh usulü daha çok lafız ve beyan ekseninde geliştiği için usulcülerin dil bilimi kurallarına sıkça atıfta bulunmuşlardır. Esasen bu alana ait istisnâ konusunu Kitap ve Sünnetin metinlerini anlama ve şer’î delillerden hüküm çıkarma yönteminin bir alt türü olarak teorik çerçevede ve yakınındaki diğer lafzî kavramlarla karşılaştırmalı şekilde ele aldıkları görülür. Fûrû-i fikhîta ise istisnâ mesele çözümünde, özellikle de lafzın ayrı bir önem taşıdığı yemin, talâk, ikrar gibi konularda karşılaşılan bir dil kuralı, bir anlamı kastetme ve içerme sorunu olarak incelenmiş, âdeta usuldeki bilgilerin örnek olaylara uygulaması yapılmıştır. İstisnânın tanımı, şartları, çeşitleri gibi konularda usulcülerin ileri sürdükleri görüş ve açtıkları tartışmaların esasen nahiv ve belâgat eserlerinde yer alan bilgilerin tekrarı niteliğinde olması, hem çoğu usulcünün aynı zamanda dil bilimi uzmanı olması hem de İstisnânın usuldeki vaz', beyan, hakikat, mecaz, tahsis ve nesih gibi konularla yakın ilişkisinin bulunması sebebiyledir. Usulcülerin istisnânın tanımına ilişkin çabaları bir yönüyle lafzî tartışma gibi görünse de esasen fûrû' alanındaki sonuçlarıyla birlikte belli bir görüşü çerçeveleyen bir tutarlılık taşır (İbnü'l- Hâcib, 1403/1983, 2/132-142; Karâfi, 2003: 98-102; Sübkî, ts.: 2/41-47)

İstisnânın şartları hususunda müstesna ile müstesnâ minh arasında zaman farkının olup olmayacağı ya da istisnâyı tehirin cevazı konusu usulcülerini hayli meşgul etmiş, câiz görenler şâri' de dâhil sözü söyleyenin sübjektif iradesini, karşı görüşte olanlar ise hukukî istikrar gerekçesiyle objektif anlamı esas almışlardır (Ebû'l-Huseyn, 1384/1964: 1/260-264; Şîrâzî 1408/1988: 1/399-407; Karâfi, 2003: 528-530).

Yine istisnânın şartlarıyla ilgili olarak müstesnânın müstesnâ minhi kaplayacak tarzda yapılmasının istisnâyı iptal edeceği hususunda usulcüler görüş birliği içindedir. Ancak Hanefîler, müstesnânın müstesnâ minhten daha özel olması halinde onu kaplamasını câiz görmüşlerdir. Meselâ onlara göre,

“*Bütün gayrimenkullerimi hibe ediyorum, ancak bahçem hariç*” cümlesindeki istisnâ o bahçeden başka gayrimenkulü bulunmasa bile doğrudur. Bunun sebebi Hanefilere göre istisnâ lafzî bir tasarruftur ve hükmün değil cümlenin doğru olmasına dayanır. Cümlenin kuruluşu doğru ise ifade ettiği hüküm de sahih olur. Cümledeki düzensizlik ve insicamsızdı konun mânasına değil kullanım şekline havale edilir (Semerkandî, 1404/1984: 299,312-317; İbnü'l-Hümâm, 1316: 1/252: 267-268).

Bu arada müstesnâ minhin yarısının veya yarıdan fazlasının istisna edilmesi, Şâfiî ve Mâlikî usulcülerıyla Kûfeli dilbilimcilerin çoğunluğuna göre câiz iken Ebû Yûsuf, Bâkılânî, Hanbelî hukukçuları ve Basralı dil bilimcilere göre câiz değildir. Hanefiler ise genel olarak sayılar dışındaki müstesnâ minhlerin yarıdan fazlasının istisnâsını câiz görmüşlerdir. Büyük oranda dil bilimi alanına ait bu tartışmaların fûrû i fikihta da sonuçları bulunabilmektedir. Meselâ, “*Üç talâkla boşsun, ancak ikisi hariç*” cümlesiyle fakihlerin çoğunluğuna göre sadece tek bir talâk gerçekleşirken Ebû Yûsuf'a ve Hanbelilere göre müstesnâ minhin yarıdan fazlasını istisnâ etmek câiz olmadığı için üç talâk gerçekleşir. İstisnâda müstesnâ ile müstesnâ minhin cins birliğinin şart olup olmadığı tartışmasının da aynı şekilde fûrû-i fikihta benzeri sonuçları vardır (Gazâlî, 1324: 2/163-173; İbnü'l-Hümâm, 1316: 1/268; Karâfi, 2003: 528-530) Bu konuları çalışmamızın ileriki safhalarında detaylı bir şekilde izah edeceğiz. İstisnânın hükmü konusunda usulcülerin çoğunluğu, istisnâdan sonra müstesnâ minhin geride kalan fertleri hakkında mecaz olacağını söylerken İbnü'l-Hâcib gibi bazı usulcüler aksi görüştedir (İbnü'l- Hâcib, 1403/1983, 2/132-142; İsnevî 1404/1984: 386-388; Bihârî 1904: 1/316, 324). Hanefilerin çoğunluğu ise âm ve hâstan yapılan istisnâları hakikat kabul ederek mecaz iddiasına, kısmen katılırlar (Pezdevî, 1994: 111, 117-127, 147; Semerkandî, 1404/1984: 299,312-317).

İstisnânın hükmüyle ilgili ihtilâflardan bir diğeri de onun hangi tür beyan içinde değerlendirilmesi gerektiği konusudur. Pezdevî ve Serahsî gibi bazı Hanefî usulcülerini istisnâyı beyan üst başlığı altında incelerler (Pezdevî, 1994: 119, 147; Serahsî, 1372: 2/35-46). Onlara göre istisnâ, müstesnâ minhin kapsadığı fertlerden bir kısmına engel olduğu için “tağyir”, kalan kısım da konuşanın maksadını ifade ettiği için “beyan” niteliğini taşımaktadır. Aslında istisnâ, bizâtihi müstakil bir söz olmadığı için onda uzun süreli sükût (fasıla) yapılması halinde cümle tamam olur ve istisnâ artık tağyir beyanı değil sabit bir hükmün kaldırılması yani nesih halini alır (Serahsî, 1372: 2/46). Ancak muttasıl istisnâ, birbirine aykırı iki hüküm içermeksizin ve birinci kısmı da iptal etmeksizin sadece konuşmanın bir bölümüne engel olması itibariyle tağyir beyanı adını almış, arada bir çelişkinin bulunduğu izlenimi vermemek için de “muâraza yoluyla beyan” denmekten sakınılmıştır. Bunun için de Pezdevî, istisnânın “*müstesnâ kadar bir miktarı cümlenin hükmünden çıkararak, kalan kısmı konuşmak*” olduğunu söyler (Pezdevî, 1994: 3/120). Hanefî mezhebinde de istisnâ “*cümlenin bir kısmını çıkarmak, diğer kısmını ise ispat etmek*” şeklinde tanımlanır.

Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî usulcülerıyla Debûsî, Pezdevî ve Serahsî gibi bazı Hanefiler, istisnânın müstesnâ minhin zıddının müstesnâda sabit olduğunu göstereceğinden hareketle müstesnâ minh olumsuz se müstesnânın olumlu, müstesnâ minh olumlu ise müstesnânın olumsuz olacağını belirtip bunu, “*menfiden istisnâ müsbet, müsbetten istisnâ menfidir*” şeklinde genel bir kural halinde ifade etmişlerdir. Kuralı kelime-i tevhid gibi akaid alanı lafızlarına uygulamak kolay olmakla birlikte menfiden istisnânın müsbet hüküm ifade etmesi kuralının bazı fûrû' meselelerine uygulanması (meselâ bk. en-Nisâ 4/92) mümkün görülmediğinden özellikle Hanefiler arasında istisnânın gramer açısından nefiy ve ispat yönlerinden herhangi bir hüküm ifade etmediği (hükümsüzlük), cümlenin ilk yarısının hükmü hakkında sükûtle geçtiği görüşleri, usulcülerin çoğunluğu tarafından da müstesnânın müstesnâ minh aleyhine hüküm içermesi itibariyle ihraç ifade ettiği görüşü dile getirilmiştir (Durmuş, 2010: 23/390-391).

İstisnâ ile tahsis arasındaki ilişki usulcülerini fazlasıyla meşgul etmiş bir konudur; Mütakellimîn usulcülerinin büyük çoğunluğu ile konuyu bir terim tartışması olarak gören İbn Abdüşşekûr (ö. 1119/1707) ve İbnü'l- Hümâm gibi bazı Hanefî usulcülerini, istisnâyı tahsis delili ve sonuç olarak onu tahsisin bir türü olarak tanıtır. Gazâlî'ye (ö. 505/1111) göre istisnâ, “*kendisi olmasaydı lafza girecek*

olan şeyin lafza girmesine engel olmak”, tahsis ise “lafzın bir kısmını kasretmek” olduğundan tahsis bir beyan, istisnâ ise bir ref (nesih, ilğa) niteliğindedir (Gazâlî, 1324: 2/164).

Hanefilere göre âm nassın istisnâ ile daraltılması tahsis değil kasırdır. Bu görüş ayrılığı öncelikli olarak Hanefilere göre Kur’ân veya mütevâtir sünnetle sabit olan bir hükmün istisnâya konu olması halinde müstesnâ minhin kesinliğinin devam etmesi ve tahsis edecek delilin kesin olmasının aranması sonucunu doğurur (Koca, 1996: 155- 163, 313-327).

Tahsisle istisnânın arasında tahsisin yalnızca âm lafza, istisnânın hem âm hem hâs lafza gelebileceği, tahsis delilinin aksine istisnâ sözün bir parçasını teşkil ettiği için onun müstesnâ minhe bitişik olması ve lafzî olmayan delillerle istisnâ yapılmasının câiz olmayışı gibi farklardan söz edilir. İstisnâ ve tahsisin hüküm bakımından farklılıkları konusunda Muhammed b. Şücâ’ (ö. 266/880) ve Ebû'l-Hasan el-Kerhî (ö. 340/952), tahsisin aksine istisnânın lafzı mecaz yapmadığı ve hakikatinden çıkarmadığı, bu sebeple müstesnânın dışında da lafzın hükmünün devam etmesine herhangi bir engelin bulunmadığı görüşündedir (Cessâs, 1405/1985: 1/246-252). Ancak, Hanefî bilginlerinin aksine usulcülerin büyük bir kısmı istisnânın lafzı mecaza dönüştüreceğini ileri sürmüştür. İstisnânın hükmüyle ilgili bu ihtilâfin kaynağı, tahsisten sonra âmın geride kalan fertleri hakkında hakikat veya mecaz olarak devam edip etmeyeceği konusundaki farklı yaklaşımlardır. Birbirini takip eden cümlelerden sonra gelen istisnânın o cümlelerin tamamıyla mı sadece son cümleyle mi ilgili olacağı konusu bir yönüyle dil bilimi tartışması görünümünde ise de daha çok belli furu meselelerinde mezhep görüşlerini delillendirme çabasının ürünü tercihler gibi durmaktadır. Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî usulcüleriyse dil bilimcilerin çoğunluğu, atıflı cümlelerden sonra gelen istisnânın herhangi bir tahsis delili bulunmadıkça cümlelerin tamamına rücu edeceğini, Hanefiler ile Zâhirîler ve Basralı dil bilimciler ise istisnânın yalnızca son cümleye rücu edeceğini ve herhangi bir delil bulunmadıkça diğer cümlelere taallukunun doğru olmayacağını ileri sürmüşlerdir. Bu tartışmaların pratik sonucu, daha sonra ele alınacak, kendisine zina iftirası haddi uygulanmış kişinin şahitliğinin kabul edilip edilmeyeceği konusunda kendini gösterir (Durmuş, 2010: 23/390-391).

Fıkıhın tanımı verilirken kısa bir şekilde istisnâ ile fıkıh arasındaki ilişki dile getirilmiş oldu. Şimdi de bu anılan ilişkiyi ve konu hakkında âlimler arasında vuku’ bulmuş olan görüş ayrılıkları başlıklar şeklinde ve örneklendirerek konuyu daha da anlaşılır bir duruma getirilmeye gayret gösterilecektir.

2.3. Fıkıh İlminde İstisnânın İşlevi

Daha önce istisnâ, “sözün kapsamına giren bir şeyi, “إِلَّا” vb. lafızlarla dışarıda bırakmak” şeklinde tanımlanmıştı. Nahiv deyimini olarak istisnâ, belirli edatlar kullanılarak bir şeyi sözün kapsamı dışında bırakmaktır. Fıkıhta ise istisnânın kapsamı daha geniştir. Örneğin bir kimse هَذِهِ الدَّارُ لَهُ وَهَذَا الْبَيْتُ لِي “Bu konak ona aittir, konağın bu odası ise bana aittir” dediğinde ikinci cümle, nahiv açısından istisnâ değildir. Fıkıh bilginleri ise onu da istisnâ saymışlardır. Çünkü bu cümlelerin anlam bakımından, هَذِهِ الدَّارُ لَهُ إِلَّا هَذَا الْبَيْتُ فَإِنَّهُ لِي cümlesinden farkı yoktur (Ğâmrâvî, ts.: 260; Şirbînî 1958, 2/258). İN شَاءَ اللَّهُ “Allah dilerse” cümlesi de nahiv açısından istisnâ sayılmazken fıkıhta istisnâ kapsamında değerlendirilmiştir (Şirbînî, 1958: 3/184; Ğâmrâvî, ts.: 417).

Sibeveyhi (ö. 180/796) ve Basra nahiv okuluna göre, olumlu bir cümleden istisnâ yapmak müstesnâyı olumsuz kılar. Olumsuz cümleden istisnâ yapmak ise müstesnâyı olumlu kılar (Şirbînî, 1958: 3/301). Kisâî’ye (ö. 189/805) ve Kûfe nahiv okuluna göre ise müstesnâ meskûtün anh (hiç bahsedilmemiş) hükmündedir (İsnevî, 1985: 374; Murâdî, 1992: 513-4; Şevkânî, ts.: 220).

Şâfiî’nin, Kelamcılarının ve usûl âlimlerin çoğunun görüşü Basra nahiv okulunun görüşüne uygundur. İmam Malik’in de yeminler ve şartlar dışında görüşü budur. Yeminler ve şartlarda ise, olumsuz cümleden yapılan istisnâ, müstesnâyı olumlu kılmaz (Zencânî, 1999: 141; Karâfî, 2003: 2/98; İsnevî, 1999: 1/502).

Ebû Hanife’ye göre ise olumlu cümleden istisnâ yapıldığında müstesnâ hakkında anlam olumsuzdur. Ancak bu olumsuzluk istisnâdan değil, “âdem’i-aslî”den kaynaklanır. Olumsuz bir

cümleden yapılan istisnânın ise müstesnâyı olumluya çevirme işlevi yoktur. Bu tür istisnâlar, sadece müstesnânın, hükmün kapsamı dışında bırakıldığını gösterir (Şevkânî, ts.: 220; İsnævî, 1985: 1/502; Hanbelî, 2001: 215). Timurtâşî, burada bir ayırım yaparak, Hanefîlere göre, müstesnânın, özel bir kasıt olmadığı sürece meskûtün anı hükmünde yani hükümsüz olduğunu, özellikle kastedildiğinde ise anlamın olumluya dönüştüğünü belirtir. Hanefîlerin *الإِسْتِثْنَاءُ تَكَلَّمَ بِالْبَاقِي بَعْدَ التَّيْبَانِ* “İstisnânın işlevi, istisnâ isleminden sonra geriye kalanı konuşmaktır” (Debûsî, 2001: 151; Timurtâşî, 2000: 205) sözleriyle kastettikleri budur.

Şöyle ki *لَهُ عَلَى عَشْرَةَ إِلَّا ثَلَاثَةً* “Onun bende üç hariç, on dirhem alacağı var” diyen kişinin amacı on dirhem ikrar ettikten sonra üç dirhemi inkâr etmek değil; doğrudan yedi dirhem borcu olduğunu ikrar etmektir (Ğâmrvâî, ts.: 417). Bunu bir örnekle açıklayalım: *قَامَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا* “Zeyd hariç, topluluk ayağa kalktı” dediğimizde her iki görüş taraftarları da bu cümleden Zeyd’in kalkmadığının anlaşılacağını kabul ederler (Bennânî, 1983: 288). Ancak birinci görüş sahiplerine göre bu istisnânın kendisinden anlaşılır. İkinci görüş sahiplerine göre ise asıl olan, zaten Zeyd’in kalkmamış olmasıdır. *مَأَقَامَ الْقَوْمِ إِلَّا زَيْدًا* “Zeyd hariç, topluluk ayağa kalkmadı” dediğimiz de ise birinci görüşe göre bu cümleden Zeyd’in kalktığı anlaşılır. İkinci görüşe göre ise anlaşılmaz ve Zeyd, kendisinden hiç söz edilmemiş hükmündedir. Buna göre bu istisnâ, “Ben *مَأَقَامَ الْقَوْمِ* ‘topluluk kalkmadı’ sözümle Zeyd’i kastetmiyorum” anlamını ifade eder (el-Muvsü’âtu’l-Fıkhîyye, 2012: 3/185-186).

- ✓ Hz. Peygamber (s.a.v.) *لَا يَقْبَلُ اللَّهُ صَلَاةً إِلَّا بِطُحُورٍ* “Allah, abdestsiz namazı kabul etmez” (Kazvîni, ts.: “Tahâret”, 2) buyurmuştur. Bu hadis, şart olan temizlik bulundu diye namazın kabul edileceğine hükmedilmesini gerektirmez. Çünkü bir şeyin şartının gerçekleşmiş olması varlığını gerektirmez (Karâfî, 2003: 2/102).
- ✓ Hz. Peygamber (s.a.v.) *لَا صَلَاةَ لِجَارِ الْمَسْجِدِ إِلَّا فِي الْمَسْجِدِ* “Mescide komşu olan kişinin mescit dışındaki namazı olmaz” (Hâkim en-Neysâbûrî, 1990, I/373) buyurmuştur. Bu hadis, mescide komşu olan kişi namazını mescidde kıldığında namazının geçerli olacağı anlamına gelmez. Çünkü mescidde kıldığı halde namazı başka bir sebeple geçersiz olabilir (Karâfî, 2003: 2/102).
- ✓ Bir kimse *وَاللَّهِ لَأُعْطِيَنَّكَ فِي كُلِّ يَوْمٍ دَرَاهِمًا مِنْ دِينِكَ إِلَّا يَوْمَ الْجُمُعَةِ* “Cuma günü hariç sana her gün alacağından bir dirhem vereceğim” diye yemin etse, Cuma günü de bir dirhem verdiğinde yemini bozulur mu? Malikîlere göre bozulmaz. Çünkü onun kastı, Cuma günü vermemeye yemin etmek değil, haftanın diğer günlerinde vermeye yemin etmektir. Karâfî, buna genişletme istisnâsı (istisnâ-yı tevsî’a) adını verir (Karâfî, 2003: 2/99).
- ✓ Bir kimse *مَا إِخْدَى نِسَاءً طَائِقٌ إِلَّا زَيْنَبُ* “Zeynep dışında eşlerimden hiçbiri boş değil” dese olumsuz cümleden sonraki istisnânın hükmü olumluya çevirdiği kabul edilirse Zeynep’in boş olması gerekir. Hükümsüz sayılırsa Zeynep boş olmaz. İsnævî, kural gereği Zeynep’in boş olması gerektiğini, ancak bu lafız, inşa lafızlarına benzemediği için Zeynep’in boş olmamasının da mümkün olduğunu söyler (İsnævî, 1404/1984: 484).
- ✓ Bir kimse *مَا لُهُ عِنْدِي عَشْرَةَ إِلَّا وَاحِدًا* desese birinci görüşe göre bir dirhem ikrar etmiş sayılır. İkinci görüşe göre ise bu cümle ikrar olmayıp, *مَا لُهُ عِنْدِي تِسْعَةٌ* anlamını ifade eden bir inkârdır. Nitekim İbn Teymiyye (ö. 728/1328) de bu sözün bu anlamda olduğunu belirterek bunun ikrar sayılamayacağını söyler (Ba’lî, 2001: 215).
- ✓ Bir kimse *لَا أَلْبَسُ إِلَّا الْكَتَانَ* diye yemin etse keten giyinmeye de yemin etmiş olur mu? Birinci görüşe göre bu kişi, keten de giyinmeyip çıplak kaldığında yemininin bozulması gerekir. Ancak bu görüş sahiplerinin bir kısmı yeminleri bu kuralın dışında tutarak bu yemini “keten dışında bir giysi giyinmekten kaçınacağım” anlamında yorumlamışlardır. Malikîlerin ve bazı Sâfî fakihlerinin görüşü budur (el-Muvsü’âtu’l-Fıkhîyye, 2012: 3/186). Kimileri ise kuralı burada da işleterek keten giyinmediğinde de yemininin bozulacağını savunurlar (Bennânî, 1983: 2/15-16; Karâfî, 2003: 2/98). Hanefîlere göre ise zaten bu cümle “keten dışındaki giysileri giyinmeyeceğim” anlamındadır (el-Muvsü’âtu’l-Fıkhîyye, 2012: 3/186).

3. FIKIHTA KULLANILAN İSTİSNANIN ÇEŞİTLERİ

3.1. Muttasıl İstisnâ

Muttasıl istisnâ, cinsten yapılan istisnâdır; yani istisnâ yapılmaması hâlinde sözün kapsamı içinde düşünülecek bir şeyi, istisnâ yoluyla kapsam dışı bırakmaktır (el-Muvsü'atu'l-Fikhîyye, 2012: 3/186). Cins dışından da istisnâ yapılabilir. Ancak bunun şartı, kapsam dışı bırakılan şeyin, istisnâ yapmadığımız takdirde herhangi bir şekilde sözün kapsamına girmesi düşünülebilecek bir şey olmasıdır. Aksi halde istisnâ geçerli olmaz (Şevkânî, ts.: 220; Şâtıbî, 1997: 3/241).

İmam Züfer (ö. 158/775), İmam Muhammed (ö. 189/805) ve Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/-855) göre cins dışından istisnâ geçerli olmaz. Ancak Ahmed b. Hanbel'den nakledilen bir görüşe göre paraların birbirinden istisnâsı (örneğin dirhem dinardan istisnâsı) geçerlidir. Çünkü bunlar tek bir cins gibidir (Zencânî, 1999: 142). Malikîlere, Bakıllânî'ye ve kelamcı ve nahivcilerden bir gruba göre ise cins dışından istisnâ geçerlidir (Ğâmrvâvî, ts.: 260; Şirbînî 1958, 2/258). Şâfiî'nin görüşü de budur. Ebû Hanife'nin ve Ebû Yusuf'un (ö. 182/798) da bu görüşte oldukları nakledilmiştir (Ğâmrvâvî, ts.: 260; Cüveynî, 1997: 1/144). Ancak bu nakil, aşağıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere kısmen doğrudur.

- ✓ Bir kimse *لِعَلِيٍّ عَلَى مِائَةِ دِينَارٍ* "Ali'nin bende bin dirhem alacağı var, bir dinar hariç" veya *إِلَّا كُرْحَانَةً* "... bir ölçek buğday hariç" dese Ebû Hanife ve Ebû Yusuf'a göre bu istisnâ geçerlidir. İmam Muhammed'e göre ise geçersizdir. Bu, görüş ayrılığı istisnânın muttasıl olabilmesi için bir türden, türün bazı fertlerinin istisnâ edilmesinin şart olup olmadığına dayalıdır. Ebû Hanife ve Ebû Yusuf, bunları ölçülebilir olmaları itibarıyla tek cins saymışlardır. İmam Muhammed ise farklı cins oldukları için bunların birbirinden istisnâsını geçerli saymamıştır (Buhârî, 1997: 3/204; Timurtâşî, 2000: 211).
- ✓ Bir kimse *عَلَى عَشْرَةِ دِرْهَمٍ إِلَّا ثَوْبًا* "On dirhem borcum var, bir kumaş hariç" diye ikrarda bulunduğunda istisnâ Şâfiîlere göre geçerli olur. Ancak elbisenin değerini belirlemesi ve belirlediği değer on dirhemden az olması gerekir (Ğâmrvâvî, ts.: 261; Şirbînî 1958, 2/257). Bu istisnâ kural olarak munkatı istisnâdır. Ebû Hanife'ye göre ise *ثَوْبٌ* ölçülebilir bir şey olmadığı için bu istisnâ geçersizdir (Cüveynî, 1997: 1/144; İsnevî, 1404/1984: 481).
- ✓ Şâfiî şöyle der: "Bir kimsenin *إِلَّا دِرْهَمًا* "Ona beş borcum var, bir dirhem hariç" dese "bir dirhem çıkarıldıktan sonra geriye az veya çok bir miktar nesne kalmak şartıyla herhangi beş şeyi ikrar et" denir (Şâfiî, 2001: 8/221; Şirbînî 1958, 2/257-258). Bu mesele, Şâfiî'nin cins dışından istisnâyı caiz gördüğünü gösteren en açık örneklerden biridir. Çünkü ikrar edenin, "beş" sayısını dilediği herhangi bir şeyle açıklaması gerektiğini belirtmiş ve yalnızca müstağrak istisnâyaya yol açmama şartını koşmuştur (Ğâmrvâvî, ts.:417-418).

Muttasıl istisnânın başlıca üç türü vardır:

a) Umum lafızlarından istisnâ: İstisnâ, müstesnâ minhin âmm bir lafız olduğunu gösteren başlıca karinelere biri olup, bu yolla umum lafızları tahsis edilebilir. Çünkü istisnâ yoluyla, zikredilmemesi durumunda sözün kapsamına girebilecek bir şey kapsam dışına çıkarılır (Bennânî, 1983: 2/3; Ğâmrvâvî, ts.: 417).

b) Hâss lafızlardan istisnâ: Kaynaklarda özel olarak belirtilmiyorsa da hass lafızlardan istisnâ caizdir. Âmm lafızdan istisnâ ile hâss lafızdan istisnâ arasındaki fark, ilkinde lafzın kapsamına giren bazı fertlerin, ikincisinde ise tümünden bir parçanın hükmün kapsamı dışında bırakılmasıdır. Örneğin *أَكَلْتُ التَّفَاحَ إِلَّا* "Topluluk geldi, Salih hariç" sözünde Salih, topluluktan bir fert iken, *نِصْفَهُ* "Elmayı yedim, yarısı hariç" sözünde, "yari", da elmadan bir parçadır.

c) Sayılardan istisnâ: Sayılardan yapılan istisnâ da muttasıldır. Çünkü sayılar, bütün fertlerini kapsamaları açısından umum lafızlarına; belirli bir miktara delalet etmeleri açısından ise hâss lafızlara benzerler.

3.2. Munkatı İstisnâ

Munkatı istisnâ, sözün kapsamına girmemekle birlikte, zikrettiğimiz hükmün tamamlayıcısı mahiyetinde ek bir bilgi verme yolu olup, لكن anlamındadır (el-Muvsü'âtu'l-Fıkhîyye, 2012: 3/186).

Munkatı istisnânın hakikat mi, yoksa mecaz mı olduğu konusunda görüş ayrılığı vardır. Ancak dilcilerin ve fakihlerin geneli, bu istisnânın mecaz olduğu ve bir istisnâyı muttasıl veya munkatı saymak mümkün olduğunda kural olarak, muttasıl sayılacağı görüşündedir. Munkatı istisnâ ile umum lafızları tahsis edilemez. Çünkü munkatı istisnâda müstesnâ, zâten âmm lafzın kapsamında yer almayan bir şeydir (el-Muvsü'âtu'l-Fıkhîyye, 2012: 3/186; Şirbînî 1958, 3/300; İsnevî, 1404/1984: 481; İbnü'l-Mibred, 2001: 415).

3.3. Sıfat Anlamındaki İstisnâ

Nekire çoğullardan ve topluluk isimlerinden sonra لا edatıyla yapılan istisnâ, sıfat anlamında kabul edilmiştir (Galâyînî, 1994: 3/135; Hamd - Ze'bi, 1993: 57; Buhârî, 1997: 3/184). Örneğin, : لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا “Gökte ve yerde Allah'tan başka da ilahlar olsa idi her ikisinin de düzeni bozulurdu”, (Enbiyâ 21/22) âyetindeki istisnâ böyledir. لا ile yapılan İstisnânın sıfat anlamında kullanılabilmesi için böyle bir şartın olmadığını savunan nahivciler de var (Şeyh Radî, ts.: 2/160).

İstisna ile sıfat arasında başlıca iki fark vardır:

a) Sıfatta, غير sözcüğünün muzâfun ileyhi, meskutün anı hükmündedir. 332 İstisnâda ise müstesnâ, müstesnâ minhin hükmünün tersini alır. Örneğin القَوْمُ جَاءَ بِكَرٍ cümlesi bize Bekr'in gelip gelmediği konusunda bir bilgi vermez لَوْ كَانَ جَاءَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا cümlesinden ise Zeyd'in gelmediğini anlarız.

b) Sıfat olarak kullanım, yalnızca nekire kelimelerden sonra olur. İstisnâ olarak kullanım ise nekire ile sınırlı değildir (Buhârî, 1997: 3/187).

- ✓ Bir kimse لَهُ عَلَىٰ عَشْرَةٍ إِلَّا دِرْهَمٌ “Benim ona bir dirhem haricinde on dirhem borcum var” dese Hanefilere göre on dirhem ikrar etmiş olur. Bu hükmün gerekçesi müstesnânın merfu olmasıdır. Çünkü olumlu cümlede, müstesnâ minh zikredilmiş ise إِلَّا 'dan sonraki müstesnânın mensup olması gerekir (Hasan, 1973: 3/318; Ahmed Muhtar, 2008: 468; Mîlânî, 2011: 56). Bu kişinin merfu okuması إِلَّا'yı غير anlamında kullandığının göstergesi sayılmıştır. Halkın, i'râbın doğrusunu ve yanlışını birbirinden ayıramayacağını dikkate alarak i'râbı önemsemeyen fakihlere göre ise 9 dirhem ikrar etmiş olur. İsnevî de لَهُ عَلَىٰ مِائَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ “Benim ona elli dirhem haricinde yüz dirhem borcum var” örneğini vererek böyle diyen kişinin nahiv kuralı gereği yüz dirhem ikrar etmiş sayılacağını belirttikten sonra, ancak nahiv kuralının ikrara etkisinin olmaması dolayısıyla Şâfiî fakihlerinin genelinin görüşünün, bu kişinin elli dirhem ikrar etmiş sayılacağı yönünde olduğuna işaret etmiştir (Ğâmrvâvî, ts.: 417; İsnevî, 1985: 368).
- ✓ Bir kimse لَهُ عَلَىٰ دَانِقٍ غَيْرِ دَانِقٍ “Benim ona bir dânik haricinde bir dirhem borcum var” dese Hanefilere göre tam bir dirhem ikrar etmiş sayılır. غَيْرِ دَانِقٍ “Benim ona bir dânik hariç, bir dirhem borcum var” dese bir dirhemden (altı dânik) bir dânik eksik (yani beş danik) borç ikrar etmiş olur. Şâfiî fakihlerinin ise bir kısmı, nahiv kuralının gereği olarak bu görüşü benimsemiş, bir kısmı ise örfü esas alarak merfu ve mensup okunuşların her ikisini de istisnâ olarak değerlendirmişlerdir (Ğâmrvâvî, ts.: 417; İsnevî, 1985: 368). İbnü'l-Mibred'in ifadesinden, Hanbelilere göre غَيْرُ لافzının merfu ve mansup okunuşları arasında ayırım yapılmaksızın bu cümlenin istisnâ kabul edildiği anlaşılmaktadır. Buna göre bu kişi, bir dirhemden bir dânik eksik borç ikrarında bulunmuş olur (İbnü'l-Mibred, 2001: 220).
- ✓ Bir kimse لَهُ عَلَىٰ دِينَارٍ غَيْرِ خَمْسَةِ دِينَارٍ “Benim ona beş haricinde bir dinar borcum var” dese bir dinar ikrar etmiş olur. “Benim ona beş hariç bir dinar borcum var” dese Muhammed'e göre yine bir dinar ikrar etmiş olur. غَيْرِ خَمْسَةِ Ebû Hanife ve Ebû Yusuf'a göre ise bir dinardan beş dirhem eksik borç ikrar etmiş olur (Buhârî, 1997: 2/287).

- ✓ Tek eşi olan biri, eşine **كُلُّ إِمْرَأَةٍ لِي غَيْرِكِ طَالِقٌ** “*Senin haricindeki bütün eşlerim boştur*” dese Şâfîilere göre boşama gerçekleşmez. Hanbelîlerin görüşü de budur (İbnü'l-Mibred, 2001: 221; İsnevî, 1985: 277; İsnevî, 1404/1984: 314).
- ✓ Tek eşi olan bir kişi **إِلَّا أَنْتِ كُلُّ إِمْرَأَةٍ لِي طَالِقٌ** “*bütün eşlerim boştur, sen hariç*” dese eşi boş olur. İsnevî, bu cümledeki **إِلَّا** harfinin de **غَيْرٌ** gibi sayılmasının mümkün olduğunu ve i'râbın sözlü işlemlere etkisinin olmadığını belirtir. Buna göre bu kişinin eşi boş olmaz. Nitekim **نِسَائِي طَوَالِقٌ** “*Sen hariç eşlerim boştur*” dediğinde de eşi boş olmaz (İsnevî, 1985: 371-372).
- ✓ Bir kimse **لَهُ عَلَيَّ أَرْبَعَةٌ إِلَّا دِرْهَمًا** “*Benim ona bir dirhem hariç dört dirhem borcum var*” dese üçdirhem ikrar etmiş sayılır. **إِلَّا دِرْهَمٌ** “*bir dirhem haricinde...*” dese dört dirhem ikrar etmiş sayılır (İbn Hişâm, 1991: 1/129).

4. MUTTASIL İSTİSNÂNIN ŞARTLARI

İstisnâ, atıf harfi ile öncesinden koparılamaz. Bu şartta görüş birliği olduğu nakledilmiştir (Şevkânî, ts.: 224). Bunun dışındaki şartların her birinde görüş ayrılıkları vardır. Şimdi bunları detaylı bir şekilde izah edilmeye çalışıp ihtilaflar örnekleriyle beraber verilecektir:

4.1. Sayıdan İstisnâ Yapmak

Sayıdan istisnâ yapıp yapılamayacağı konusunda başlıca üç görüş mevcuttur:

a) Hiçbir şart aranmaksızın sayılardan istisnâ yapılabilir (İbnü'l-Mibred, 2001: 418). İsnevî, et Temhîd'de hiçbir görüş ayrılığına değinmeksizin sayıdan istisnânın caiz olduğunu belirtmiştir (İsnevî, 1404/1984: 314). Fıkıh bilginlerinden sayıdan istisnânın caiz olmadığına dair bir görüş nakledilmediğine göre, bütün fıkıh bilginlerinin bu görüşte birleştiği söylenebilir.

b) Sayı **عَشْرَةٌ** gibi on ve onun katlarından biriyse (ukûd) ise istisnâ yapılamaz. Bir ve dokuz gibi, ukûd sayılarından değilse yapılabilir.

Bir kimse **لَهُ عَلَيَّ عَشْرَةٌ إِلَّا وَاحِدًا** “*Benim ona bir hariç on dirhem borcum var*” dediğinde dokuz dirhem ikrar etmiş sayılır. Yine **أَنْتِ طَالِقٌ ثَلَاثًا إِلَّا وَاحِدَةً** “*Sen bir hariç üç kez boşsun*” dese iki boşama gerçekleşir (Şirbînî, 1958: 3/300-302; Gâmrâvî, ts.: 417; İbnü'l-Mibred, 2001: 418).

c) Sayıdan istisnâ yapılamaz. Çünkü sayı isimleri nasstır yani delaleti açık olup ayrıca beyana gerek yoktur. Nass ise tahsis edilemez. Bunun tek istisnâsı, **مِائَةٌ أَلْفٌ** (*bin, yüz ve yetmiş*) gibi sayı olarak kullanımı yanında, mübalağa için de kullanılan sayılardır. Mecaz düşüncesini ortadan kaldırmak için bunlardan istisnâ yapılabilir. Basra nahiv okulunun görüşü budur. **إِلَّا خَمْسِينَ عَامًا فَلَيْتَ** “*Onların içinde, elli sene hariç tam bin sene kaldı*” (el-Ankebût 29/14) âyetindeki istisnâ böyledir (İsnevî, 1985: 369; İbnü'l-Mibred, 2001: 418).

4.2. İstisnâ Edilecek Miktar

İstisnâ edilecek miktarın ne kadar olabileceği konusunda âlimler arasında görüş ayrılığı vardır. Şimdi bu görüşlere yer verilecektir.

a) Yarıdan azın istisnâsı: Bu tür istisnânın geçerli olduğu konusunda görüş birliği vardır (Şevkânî, ts.: 224). Usûlcülerin geneli, istisnâ edilen şeyin miktarı konusunda, sayının sayıdan istisnâsı ile âmm lafızdan yapılan istisnâ arasında ayırım yapmamışlardır. Ancak kanaatimize göre bu tartışma, sayıdan yapılan istisnâ ile ilgili olmalıdır. Çünkü âmm lafızdan öyle bir vasıf istisnâ edilebilir ki lafzın kapsamına tek bir fert bile girmez. Örneğin bir öğretmen **كُلَّ التَّلَامِيذِ** “*Kalanlar hariç, sınıftaki bütün öğrencileri ödüllendireceğim*” dediğinde sınıfta bütün öğrencilerin kalması durumunda hiç kimse hediye almaya hak kazanamaz. Dolayısıyla yarının veya yarıdan çoğun istisnâsını caiz görmeyenlerin bu görüşlerine karşı **إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنْ اتَّبَعَكَ مِنَ الْعَاوِنِ** “*Benim kullarımın üzerinde senin yetkin yoktur. Sana uyup azanlar hariç*” (Hicr 15/42) âyetinin delil olarak ileri sürülmesi doğru değildir. Nitekim Süceyrî de, İbn Teymiyye'nin âmm lafızlardan istisnâ ile sayıdan istisnâyı birbirinden ayırmak gerektiği görüşünde olduğunu nakleder (Hâdî, 2001: 448). İbnü'l-Lahhâm (ö. 803/1401) da sıfatın istisnâ edilmesi durumunda bu şartların söz konusu

olmadığını ve bu durumda yarıdan çoğun ve bütünün istisnâ edilmesinin caiz olduğunu belirterek, yarıdan çoğun (veya bütünün) istisnâsının, sayıdan yapılan istisnâlarda caiz olmadığına, bütün fertlerini kapsayan çoğun lafızlarda ise bunun caiz olduğuna dair bir görüş nakletmiştir (Ba'î, 2001: 204). Öyle ise sayıdan bir sıfat istisnâ edildiğinde veya müstesnâ minh, sayı değil âmm bir lafız olduğunda istisnânın miktarı ile ilgili şartlar dikkate alınmaması gerekir.

b) Yarının istisnâsı: Kimi Hanbelî fakihleri ve Bâkılânî bu tür istisnâyı da caiz görmez. Şeyh Radî'nin ifadesinden Basra okulundan bazı nahivcilere göre de bu istisnânın caiz olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak fakihlerin ve nahiv bilginlerinin geneli yarının istisnâsının caiz olduğu görüşündedir. Hanbelî mezhebinde de güçlü görüşün bu istisnânın cevâzı yolunda olduğu belirtilir (el-Muvsü'âtu'l-Fıkhîyye, 2012: 3/186; Buhârî, 1997: 3/185; Ba'î, 2001: 203; İsnevî, 1999: 1/105; Şeyh Radî, ts.: 2/147).

c) Yarıdan çoğun istisnâsı: Basralı nahiv bilginlerine göre müstesnâ, müstesnâ minh'in yarısından daha az olmalıdır (Murâdî, 2012: 512; İbnü'l-Mibred, 2001: 420). Zeccâc (ö. 311- 923), “*Dilde böyle bir şey (yarıdan çoğun İstisnâsının caiz olduğunu gösteren herhangi bir örnek) yoktur*” derken, İbn Cinnî de “*Bir kimse عِنْدِي مِائَةٌ إِلَّا تِسْعَةٌ وَتِسْعِينَ “Falancanın bende yüz dirhem emaneti vardır, ancak 99 dirhem hariç”* dese Arapça konuşmuş olmaz ve anlamsız bir laf etmiş olur” der. İbn Kuteybe (ö. 276/889) de “*Yarıdan çoğun istisnâsı dilde caiz olmaz*” der. Ahmed b. Hanbel ve Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324-938) görüşü de budur. Hanbelî fakihlerinin geneli, Bâkılânî (ö. 403/1013) ve İbn Dürüstevyh (ö. 347/958) de bu görüştedir. Abdülaziz el-Buhârî, bunun Ferrâ'ya (ö. 207/822) göre de caiz olmadığını nakleder (Buhârî, 1997: 3/185; Ba'î, 2001: 203; Şevkânî, ts.: 224).

Kûfe nahiv okulu, usûlcülerin çoğunluğu, kimi Hanbelî fakihleri ve İbn Hazm (ö. 456/1064) ise bunu caiz görürler (Ba'î, 2001: 203; Şevkânî, ts.: 224). Nahiv bilginlerinden Sîrâfî'nin (ö.368-979) ve Ebû Ubeyde'nin (ö. 209-824) görüşü de bu yoldadır. Şâfiî'ye bazı usûl literatüründe bunu caiz görmediği görüşü atfediliyorsa da kendisi Ümm'de “*istisnâ ancak, istisnâ edilen miktardan geriye az da olsa bir şey kalması durumunda caiz olur, İstisnâ edilen miktardan geriye hiçbir şey kalmadığında ise istisnâ geçersizdir*” diyerek bunun caiz olduğunu tasrih eder (Şafiî, 2001: 6/527; Ğâmrvâvî, ts.: 417). İsnevî de Şâfiî mezhebinde nakledilen furû' örneklerinden bu istisnânın caiz görüldüğünün anlaşıldığını belirtir. Cüveynî (ö. 478/1085) de bunu caiz görür (Cüveynî, 1997: 1/143; İsnevî, 1958: 369-370; Şevkânî, ts.: 224).

✓ Bir kimse *لَهُ عِنْدِي عَشْرُونَ إِلَّا سَبْعَةٌ* “*Benim ona yedi hariç yirmi dirhem borcum var*” veya *لَهُ هَذِهِ الدَّارُ إِلَّا نِصْفُهَا* “*Şu ev, yarısı hariç ona aittir*” ya da *أَنْتَ طَالِقٌ ثَلَاثًا إِلَّا طَلْقَتَيْنِ* “*Sen iki hariç, üç kez boşsun*” dediğinde fıkıh bilginlerinin geneli bu istisnâyı geçerli saymışlardır. Hanbelî fakihlerinin geneline göre ise bu istisnâlar geçersizdir (Ğâmrvâvî, ts.: 417; İsnevî, 1985: 372; İsnevî, 1404/1984: 488; İbnü'l-Mibred, 2001: 422; Şirbînî, 1958: 3/300).

✓ Bir kimse *أَعْطُوهُ ثَلَاثَ مَالِي إِلَّا كَثِيرًا مِنْهُ* “*Malımın üçte birini ona verin, bu üçte birin çoğu hariç*” dese Şafiîlere göre ona mal olarak edinilen herhangi bir şey verilebilir (İsnevî, 1985: 372; İsnevî, 1404/1984: 488).

d) Müstağrak istisnâ: Müstesnâ minhin bütününü kapsayan istisnâyı, yani bir şeyin kendisinden çıkarıldığı istisnâ türüne müstağrak istisnâ denir. Nahivci ve usûlcüler, bu tür istisnânın geçerli olmadığını söylemişlerdir (Şirbînî, 1958: 3/301; Ğâmrvâvî, ts.: 417: 417; Cüveynî, 1997: 1/143; İsnevî, 1985: 372; Şevkânî, ts.: 224; Şeyh Radî, ts.: 2/147; Karâfî, 2003: I/119; Murâdî, 2012: 513; Ba'î, 2001: 203; İbnü'l-Mibred, 2001: 422).

Yukarıda da geçtiği gibi, Şafiî şöyle der: “*İstisnâ ancak, istisnâ edilen miktardan geriye az da olsa bir şey kalması durumunda caiz olur. İstisnâ edilen miktardan geriye hiçbir şey kalmaması durumunda ise istisnâ caiz değildir. Bu durumda istisnâ hükümsüz olur*” (Şafiî, 2001: 6/527; Ğâmrvâvî, ts.: 417; Şirbînî, 1958: 3/300). Ferrâ'dan, müstesnânın müstesnâ minhden çok olabileceğine dair bir görüş nakledilmiş ise de, bu istisnânın munkatı olduğu söylenmiştir (İsnevî, 1985: 368-369; İsnevî, 1404/1984: 488).

- ✓ Bir kimse *أَنْتَ طَالِقٌ ثَلَاثًا إِلَّا ثَلَاثًا* “*Sen üç hariç üç kez boşsun*” dese istisnâ geçersiz olur ve üç boşama gerçekleşir (Şirbînî, 1958: 3/301; Ğâmrâvî, ts.: 417: 417). Ancak İsnevî, bu meseleyi zikrettikten sonra şu itiraza yer verir. Bu sözde bir boşamanın gerçekleşmesi gerekir. Çünkü bütünü istisnâsı kabul edilmese bile bu söz, yarıdan çoğun istisnâsı yerinde sayılabilir (Timurtâşî, 2000: 211).
- ✓ Bir kimse *لَهُ عَلَيَّ دِرْهَمٌ وَدِرْهَمٌ وَدِرْهَمٌ إِلَّا دِرْهَمًا* “*Benim ona bir dirhem ve bir dirhem ve bir dirhem borcum var, ancak bir dirhem hariç*” dese sözü iki şekilde yorumlanabilir: Birinci yoruma göre, teker teker saydığı dirhemler çoğul sayılır. Bu durumda bir dirhem, çoğul olan dirhemlerden istisnâ edilebilir. İkinci yoruma göre bu dirhemler çoğul sayılamaz. Bu durumda istisnâ geçerli olmaz. Çünkü ikrar ettiği şeyin tamamını istisnâ etmiştir. Şâfiî'nin ifadesinden de bu görüşte olduğu anlaşılmaktadır (Şafîî, 2001: 6/527; Şirbînî, 1958: 2/253; Ğâmrâvî, ts.: 417). İbnü'l-Lahhâm, Hanbelî mezhebinin kurallarına göre bu istisnânın geçerli olduğunu söyler. Karâfi (ö. 684/1285) de bunun geçerli olduğunu belirtmiştir. Bu görüşe göre bu sözle ikrarda bulunan kişinin iki dirhem borcu olur (Bk. Şirbînî, 1958: 2/253; Karâfi, 2003: 1/164; Murâdî, 2012: 513; Ba'li, 2001: 203).
- ✓ Bir kimse *لَهُ عَلَيَّ ثَلَاثَةٌ إِلَّا دِرْهَمًا وَدِرْهَمًا* “*Benim ona üç dirhem borcum vardır, ancak bir dirhem ve bir dirhem hariç*” dediğinde ise teker teker sayılan dirhemleri çoğul sayarsak istisnâ geçersiz olur. Çünkü bir şeyin bütünü istisnâ edilemez. Çoğul saymazsak iki dirhem istisnâsını geçerli; üçüncüyü geçersiz kılarız. Çünkü onu da geçerli kılırsak ikrar edilen şeyin bütünü istisnâ edilmiş olur (İsnevî, 1985: 368-369; İsnevî, 1404/1984: 488).
- ✓ Bir kimse *إِلَّا وَاحِدَةً إِلَّا وَاحِدَةً أَنْتَ طَالِقٌ ثَلَاثًا* “*Sen bir hariç, bir hariç, üç kez boşsun*” dese iki görüş vardır. Birinci görüşe göre ikinci istisnâ, müstesnâ minhin bütünü kapladığı için geçersiz olur. Dolayısıyla cümlede geçerli tek istisnâ kalır ve iki boşama gerçekleşir. İkinci görüşe göre istisnâlar birbirini götürür ve geriye üç boşama kalır. Ancak her iki istisnânın da başa dönebileceği ve dolayısıyla bir boşama gerçekleşeceği yolunda bir görüş de nakledilmiştir. Fakat şu Kanaati de belirtmekte yararlı olacağını mülâhaza edilmektedir: ikinci *إِلَّا وَاحِدَةً* ifadesinin tekid olma ihtimali de bulunup “*Tesis tekidden evladır*” kuralı, konuşanın maksadından daha güçlü ve öncelikli değildir. Bu kural ancak konuşanın kastı bilinemediği zaman geçerli olabilir. Dolayısıyla burada, tekid ihtimalinin de dikkate alınması gerektiği kanaati hâsıl olmaktadır (Şirbînî, 1958: 3/300-302; Ğâmrâvî, ts.: 417-419).
- ✓ Bir kimse *أَنْتَ طَالِقٌ طَلَّقْتَيْنِ وَوَاحِدَةً إِلَّا وَاحِدَةً* “*Sen bir hariç, iki ve bir kez boşsun*” dediğinde Rafîî'nin (ö. 623/1226) ifadesine göre müstesnâ minh tek gibi düşünülürse yani bu söz *أَنْتَ طَالِقٌ ثَلَاثًا إِلَّا وَاحِدَةً* “*Sen bir hariç üç kez boşsun*” anlamında sayılırsa iki boşama gerçekleşir. Müstesnâ minhler birbirinden bağımsız sayılırsa istisnâ, son müstesnâ minhin bütünü kapladığı için geçersiz olur ve üç boşama gerçekleşir (Şirbînî, 1958: 3/301; Ğâmrâvî, ts.: 417). Ancak İsnevî, Rafîî'nin bu görüşünü kabul etmeyerek istisnânın son müstesnâ minhe dönmesinin caiz olmadığını, ancak birinci müstesnâ minhe dönebileceğini ve dolayısıyla “*istisnâ bağlı cümlelerin bütününe döner*” kuralı gereği iki boşamanın gerçekleşeceğini belirtir (İsnevî, 1404/1984: 488).
- ✓ Bir kimse *عَبِيدِي أَحْرَارٌ إِلَّا زَيْدًا عَمْرًا بَكْرًا* “*Zeyd, Amr ve Bekir hariç, kölelerim özgürdür*” dese ve bu üç köleden başka kölesi olmasa Hanefilere göre istisnâ geçerli olur (Timurtâşî, 2000: 211). Bir kimse *مَا فِي هَذَا الْكَيْسِ مِنَ الدَّرَاهِمِ لِفُلَانٍ إِلَّا مِائَةٌ* “*Şu para kesesindeki paralar, yüz dirhem hariç falanca kişiye aittir*” dese, Hanefilere göre para kesesinde yüz dirhemden fazla para varsa fazla olan kısım, lehine ikrar edilen kişiye ait olur. Yüz dirhem veya daha az para varsa istisnâ bütünü kapladığı için geçersiz olur ve para kesesindeki bütün para, lehine ikrar edilen kişiye ait olur (Timurtâşî, 2000: 212).

4.3. İstisnânın Söze Bitişik Olması

İstisnâ, cümleden ayrılamaz. Bu sebeple kişi, normalden fazla sessiz kaldıktan sonra veya arada konuyla ilgisi olmayan bir söz söyledikten sonra istisnâ yapsa geçerli olmaz. Ancak öksürmek,

nefes almak ve benzeri ise istisnâ yapılmasına engel değildir (Şafîî, 2001: 6/527; Ğâmrâvî, ts.: 417; İsnvî, 1985: 373; Buhârî, 1997: 3/185; Şîrbînî, 1958: 3/300, 2/257).

Şafîî şöyle der: Bir kimse boşama, azat vb. bir şeye yemin etse ve “inşallah” sözünü ulasa/hemen ardında söylese istisnâ yapmış olur, dolayısıyla yemini bağlayıcılık kazanmaz. Ulamak (vasl), sözün başına bitişik olmasıdır. Düşünme, dil sürçmesi, soluklanma ve sesin kesilmesi gibi kısa bir suskunluğun buna zararı yoktur (Şîrbînî 1958: 3/300, 2/257; Ğâmrâvî, ts.: 417). Sözü kesmek (kat’) ise yemin ettikten sonra yeminle ilişkisi olmayan bir söz söylemek veya sözü kestiği tam olarak anlaşılacak sürede uzunca susmaktır. Sözü kestikten sonra istisnâ etmesi durumunda bu istisnâ geçerli olmaz.” (Şafîî, 2001: 8/409; Ğâmrâvî, ts.: 417; Şîrbînî, 1958: 3/300, 2/257). Âlimlerin çoğunluğunun görüşü de bu şekildedir.

İbn Abbas’tan (ö.68-687), araya uzun bir zaman girse de istisnânın geçerli olacağı yönünde bir görüş nakledilmiş, ancak bu görüş kabul görmemiştir.

Bazı Malikî fakihlerinden niyetle istisnâ edip, bunu sonradan telaffuz etmenin diyâneten geçerli olduğuna dair bir görüş nakledilmiş ve Amidî, “Herhalde İbn Abbas’ın kastettiği şey de budur” demiştir. Bir görüşe göre ise İbn Abbas’ın kastı, “inşaallah” demeyi unutarak gelecekte bir şey yapacağını söyleyen kişinin, hatırladığında yalan söylemekten kurtulmak için “inşaallah” demesidir (Ğâmrâvî, ts.: 417; Amidî, 1404: 2/310; Cüveynî, 1997: 1/143; İsnvî, 1985: 369-370; Şevkânî, ts.: 224; Şeyh Radî, ts.: 2/147; Karâfi, 2003: 1/119; Murâdî, 2012: 513; Ba’lî, 2001: 206; İbnü’l-Mibred, 2001: 420; el-Muvsü’âtu’l-Fıkhîyye, 2012: 3/187).

4.4. Zincirleme İstisnânın Yorumlanması

Bir cümlede istisnâ atıflı veya atıfsız olarak tekrar edilebilir. Müstesnâlar birbirine atfedilmişse bunların toplamı, müstesnâ minhe döner. Bu konuda görüş birliği vardır. Atıfsız olarak tekrar edilmesi durumunda ise ikinci müstesnâ birinciden ya küçüktür, ya büyüktür, ya da ona eşittir (Serahsî, 1983: 18/90; İsnvî, 1985: 374; İsnvî, 1404/1984: 478).

a) İkinci müstesnâ birinciden küçük olup, müstesnâlardan her birini bir öncekinden çıkarmak anlam bakımından uygun düşüyorsa bu konuda dört görüş mevcuttur:

i) Müstesnâların her biri bir öncekinden istisnâ edilir. Basra nahiv okulunun ve Kisâî’nin görüşü budur. Buna göre bir kimse *لَهُ عَلَيَّ مِائَةٌ إِلَّا عَشْرَةً إِلَّا ثَلَاثَةً* “Benim ona yüz dirhem borcum var, on hariç, üç hariç” dese 93 dirhem borçlu olur (Şîrbînî, 1958: 2/257).

ii) Bütün istisnâlar başa döner. Buna göre yukarıdaki söz ile 87 dirhem ikrar edilmiş olur.

iii) İkinci istisnâ, “lâkin” (fakat) anlamında munkatı olur. İsnvî, çözüm yolu farklı olmakla birlikte, bu görüşe göre de sonucun birinci görüş gibi olacağını; Şafîî mezhebinin furû’ örneklerinin de Basra nahiv okulunun görüşüne uygun düştüğünü belirtir (İsnvî, 1985: 377; İsnvî, 1999: 1/505).

iv) İlk iki görüşten her birine ihtimali vardır. Dolayısıyla tevakkuf edilir.

Abdülaziz el-Buhârî, *لَهُ عَلَيَّ عِشْرُونَ إِلَّا عَشْرَةً إِلَّا خَمْسَةً* “Benim ona yirmi dirhem borcum var, on hariç, beş hariç” diyen kişinin onbeş dirhem ikrar etmiş sayılacağına fakihlerin ittifakı olduğunu belirtir. İbnü’l-Mibred de *لَهُ عَلَيَّ خَمْسُونَ إِلَّا ثَلَاثِينَ إِلَّا عَشْرَةً* “Benim ona elli dirhem borcum var, otuz hariç, on hariç” diyen kişinin otuz dirhem ikrar etmiş sayılacağını belirtir (Ğâmrâvî, ts.: 260; İbnü’l-Mibred, 2001: 427; Buhârî, 1997: 3/191; Şîrbînî, 1958: 2/257). Şu halde, fakihler, Basra nahiv okulunun görüşünü tercih etmişlerdir.

b) İkinci müstesnâ birinciye eşit veya ondan daha büyük olup, ondan çıkarılması mümkün olmadığında ise üç görüş vardır:

i) Müstesnâlardan her biri bir öncekinden istisnâ edilir. Ferrâ’nın görüşü budur. İbn Mâlik de bu görüşü doğru bulmuştur. Buna göre *لَهُ عَلَيَّ سِتَّةٌ إِلَّا أَرْبَعَةً إِلَّا خَمْسَةً دِرْهَمٍ* “Benim ona altı dirhem borcum var, dört hariç, beş hariç” cümlesinde altıdan dört çıkarılır, iki kalır. İkiye de beş eklenir ve kişi, yedi dirhem ikrar etmiş olur. *لَهُ عَلَيَّ عِشْرُونَ إِلَّا عَشْرَةً إِلَّا عَشْرَةً* “Benim ona yirmi dirhem borcum var, on

hariç, on hariç” cümlesindeki gibi, müstesnâlar, birbirine eşit olduğunda ise istisnâlar birbirini götürür ve bu kişi, yirmi dirhem ikrar etmiş sayılır (Şeyh er-Radî, ts.: 2/150; İsnævî, 1999: 1/504).

ii) Her ikisi de baştakinden çıkarılır. Nahiv ve usûl bilginlerinin genelinin görüşü budur. Buna göre yukarıdaki ilk örnekte kişi, yedi dirhem; ikinci örnekte ise yirmi dirhem ikrar etmiş olur.

iii) Sayılar aynı ise ikinci sayı, istisnâ edatıyla birlikte tekid sayılır. Usûlcüler, “*tesis tekiddan evladır*” kuralı gereği bu görüşü dikkate almazlar. Ancak kanaatimize göre bu doğru değildir ve sözün ihtimallerinden olması bakımından bu görüş de önemlidir. Şu halde hâkim, böyle bir ikrarla karşılaştığında bu ihtimallerden birini tercih etmek için ikrar edenin kendisine sormalıdır (İsnævî, 1999: 1/489).

4.5. Bağlı Cümlelerden Sonra Gelen İstisnânın Yorumlanması

Birbirine atfedilmiş olan cümlelerden sonra bir istisnâ geldiğinde yalnızca son cümleye mi, yoksa cümlelerin tümüne mi döneceği konusu, usulcüler arasında en yoğun tartışmaların yaşandığı konulardan biridir. Bu istisnânın bütün cümlelere dönmesinin sözün muhtemel anlamlarından biri olduğu ve karine bulunduğu istisnânın cümlelerin tümüne dönebileceği konusunda görüş ayrılığı yoktur. Bu tartışma, esas olarak karine bulunmadığında hangi ihtimalin daha güçlü ve öncelikli olduğu ile ilgili olup (Timurtâşî, 2000: 253), tespit edilebilen başlıca dört görüş vardır:

a) İstisnâ ilke olarak bütün cümlelere döner. Şâfiî, *el-Ümm*'de bu görüşte olduğunu beyan eder. Şâfiî usûlcüleri de, engelleyici bir karine bulunmadığında Şâfiî'ye göre kuralın böyle olduğunu belirtirler (Gâmrâvî, ts.: 417; el-Muvsü'âtu'l-Fıkhîyye, 2012: 3/118). Mâlikîlerin ve Hanbelîlerin de bu görüşte olduğu nakledilmiştir. İbn Hazm'ın ve Nahiv bilginlerinden İbn Mâlik'in görüşü de budur (Ba'lı, 2001: 210; İsnævî, 1985: 379; İsnævî, 1404/1984: 479; Durmuş, 2001: 93).

b) Genelleştirme (tamim) delili bulunmadığında, istisnâ, ilke olarak son cümleye ait olur. Hanefî Usulcülerinin görüşü budur. Zahirî fakihlerinin ve nahiv bilginlerinden Mehâbâzî ile Ebû Ali el-Fârisî'nin (ö. 377/987) bu görüşte oldukları nakledilir. Râzî de bu görüşü tercih eder (Buhârî, 1997: 2/180; İsnævî, 1404/1984: 489; Timurtâşî, 2000: 214).

c) Cümleler arasında bir irtibat varsa bütüne döner; değilse son cümleye ait olur. İrtibat ile kastedilen, birinci cümlelerin yüklemine ikinci cümlede takdir edilmiş olması veya ikinci cümlede ismin zamirinin kullanılması ya da birbirine atfedilen cümlelerin tek bir amaçta birleşmesidir. Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin görüşü budur (el-Muvsü'âtu'l-Fıkhîyye, 2012: 3/188; Basrî, 1403I: 246-247; İsnævî, 1404/1984: 1/508).

d) Cümleler tek bir amaca yönelik değilse istisnâ bütüne dönmez, tek bir amaca yönelik olduğunda ise son cümleye veya bütün cümlelere döneceği yolunda bir ilke belirlenemez. Bu tip cümlelerin konuşan kişi tarafından açıklanması gerekir. Cüveynî'nin görüşü budur. Cüveynî'nin ifadesinden tek amaca yönelik olmayan cümlelerde tevakkuf ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Bâkılânî, Gazâlî ve Râzî okulu usûlcülerinin geneli de bu konuda tevakkuf etmişlerdir (Cüveynî, 1997: 1/142; el-Muvsü'âtu'l-Fıkhîyye, 2012: 3/188).

İsnævî (ö. 772/1370), “*cümlelerden sonra gelen istisnâ*” ifadesinin bir genelleme olduğunu belirterek, burada yalnızca nahiv dilindeki “*cümle*”nin kastedilmediğini; bu konuda birbiri üzerine atfedilmiş öğelerden sonra gelen istisnâ ile cümlelerden sonra gelen istisnâ arasında fark olmadığını belirtir (Ba'lı, 2001: 211). İsnævî'nin bu görüşü, bir yanlışlıktan ibaret olduğunu düşünebilir. Nitekim Cüveynî, *رَيْثٌ سَلْمًا وَسَاجِدًا* gibi cümleleri, vâv harfinden dolayı iki cümle saymanın Arapçayı bilmemekten kaynaklandığını belirterek, tartışmanın bu gibi cümlelerle ilgili değil, tek başına bağımsız bir anlam ifade eden cümlelerle ilgili olduğunu söyler. İbnü'l-Lahham da İbn Teymiyye'den öğelerden sonra gelen istisnâ ile bağlı cümlelerden sonra gelen istisnânın birbirinden ayrılması gerektiği yolunda bir görüş nakleder (Ba'lı, 2001: 211; Cüveynî, 1997: 1/141).

✓ Bir kimse *إِنْ شَاءَ اللَّهُ أَنْتَ طَالِقٌ وَعَبْدِي حُرٌّ* “Allah dilerse sen boşsun ve kölem özgürdür” dese boşama da, azat etme de gerçekleşmez (Konu hakkında detaylı bilgi için bk. eş-Şirbînî, 1958: 3/302-

203). Bu konuda Ebû Hanife'nin görüşü de böyledir. Nitekim usûlcüler, bağlı cümlelerden önce veya sonra gelen şart cümlesinin ve “İnşaallah” istisnâsının bütüne döneceği konusunda Hanefilerle Şâfiîler arasında görüş ayrılığı bulunmadığını nakletmişlerdir (el-Ğâm râvî, ts.: 259; Zencânî, 1999: 325; İsnævî, 1985: 381; İsnævî, 1404/1984: 1/490-491; Şirbînî, 1958: 3/302).

- ✓ Bir kimse *عَلَيَّ ثَلَاثَةُ مِائَةٍ دِرْهَمٍ وَأَرْبَعُونَ دِينَارًا إِلَّا ثَلَاثِينَ* “Benim üç yüz dirhem ve kırk dinar borcum var, otuz hariç” diye ikrarda bulunduğunda kendisine sorulma imkânı yoksa Şâfiî’ye göre “otuz hariç” istisnâsı, ikisine de döner. Ebû Hanife’ye göre yalnızca sonuncuya döner. İsnævî, bütüne dönmesi durumunda da iki ihtimal olduğunu ve sahih ihtimale göre ikrardan otuz dirhem ve otuz dinarın düşüleceğini belirtir. Kendisine sorulma imkânı varsa her ne şekilde açıklarsa açıklaması kabul edilir (İsnævî, 1985: 381; İsnævî, 1404/1984: 1/491).
- ✓ Birkimse *لِمُوسَىٰ عَلَيَّ مِائَةٌ وَلِإِسْحَاقَ عَلَيَّ مِائَةٌ إِلَّا أَرْبَعِينَ* “Musa’ya yüz dirhem borcum var. İsa’ya da bin dirhem borcum var, kırk hariç” dese İsnævî istisnânın burada da bütüne döneceğini ve her iki ikrardan da kırk dirhem düşüleceğini söylemiştir (İsnævî, 1985: 381; İsnævî, 1404/1984: 1/491).
- ✓ Bu cümlede istisnânın son cümleye dönme ihtimali daha güçlü olmakla birlikte, bütüne dönme ihtimali de vardır. Bu durumda ikrar edenin kendisine hangisini kastettiği sorulmalıdır.

✓ Kazf suçunu düzenleyen âyette şöyle buyrulur:

وَالَّذِينَ يَزْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا

✓ “Namuslu kadınlara zina isnadında bulunup ardından dört şahit getiremeyenlere seksener sopa vurun ve şahitliklerini asla kabul etmeyin. Onlar fasıkların ta kendisidir. Tövbe edenler hariç.” (en-Nûr, 24/4-5).

✓ Bu âyette üç cümleden sonra istisnâ gelmiştir: Birinci cümle, sopa vurulmasını buyuran emir cümlesidir. İkinci cümle, şahitliklerinin kabul edilmesini yasaklayan yasak cümlesidir. Üçüncü cümle ise, fasık olduklarını bildiren haber cümlesidir. İstisnânın birinci cümleyi kapsamadığı ve üçüncü cümleyi kapsadığı konusunda görüş birliği vardır. İkinci cümleyi kapsayıp kapsamadığı konusu ise tartışmalıdır: Şâfiî’ye göre istisnâ ikinci cümleyi de kapsar. Bu durumda kazf (zina iftirası) suçu işleyen kişi, tövbe edince şahitlik yetkisini yeniden kazanır. Ebû Hanife’ye göre ise istisnâ ikinci cümleyi kapsamaz. Bu sebeple tövbe etmesi ile fasıklığı ortadan kalkar ama şahitlik yetkisi geri dönmez (Zencânî, 1999: 325; Cüveynî, 1997: 1/142).

Hanefî usûlcülerinin aktardığına göre Ebû Hanife'nin delili şudur: *وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ* cümlesinin başındaki vav harfi atıf değil, nazm yani istinaf içindir. Söz ancak görünüş ve anlam açısından birbirine bağlı (muttasıl) olduğu zaman istisnâ cümlelerin tamamına döner. *وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً* cümlesindeki vav harfi atıf içindir ve bu da kazf cezasının bir parçasıdır. Bir diğer delil ise şudur: *وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ* cümlesinin, şahitliğin reddedilme illetini açıklayan bir cümle olduğu kabul edilemez. Çünkü öyle olsa *ف* harfi ile *وَأُولَئِكَ* denirdi. Vav ile söylendiğine göre bu, (öncesinden bağımsız) bir haber cümlesi olup illeti açıklayıcı bir işlevi yoktur (Debûsî, 2001: 157; Buhârî, 1997: 2/388).

Diğer müçtehitlere göre ise *وَلَا تَقْبَلُوا* cümlesindeki vav harfi istinaf (nazm) için; ikinci vav ise atıf içindir. Dolayısıyla istisnâ bu cümledeki hükmü de kaldırır. Ayrıca *وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ* ifadesi, illeti açıklayan bir cümledir. Dolayısıyla illet ortadan kalkınca illete bağlanan hüküm de kalkar. Bu durumda fasıklığı kaldıran tövbe, şahitliğin reddedilmesi hükmünü de kaldırır. Öyle görünüyor ki, bu meselede Ebû Hanife ile diğer müçtehidler arasındaki görüş ayrılığı, “istisnânın son cümleye mi, bütüne mi döneceği” hususundan ziyade, âyetteki vav harflerinden hangisinin nazm vâvı/istinaf, hangisinin atıf vâvı olduğu konusunda odaklanmaktadır (bk. Halîfat, 2004: 3/1040). Nitekim Şeyh Radî (ö. 688/1289), “sonraki cümle müste’nef olup, vâf harfi ibtidâ için olduğunda istisnânın son cümleye ait olacağı konusunda tartışma yoktur.” Der (Şeyh Radî,

2/153). Ancak Şâfiî'nin konuyu *el-Ümm*'de istisnânın son cümleye mi, bütüne mi döneceği noktasında tartışması, Hanefî ve Şâfiî usûlcülerini yanıltmıştır. Nitekim Serahsî, Şâfiî'nin İstisnânın bütün cümlelere döneceği delilini zikrettikten sonra “Bize göre ise istisnâ son cümleye döner.” demek yerine Ebû Hanife'nin görüşü için başka deliller sunar ki, bu da bizim söylediğimizi destekler (Şâfiî, 8/372; Serahsî'nin delillendirmesi için ayrıca bk. Mebsût, 1983: 16/127). Cüveynî de bu konudaki görüş ayrılığının istisnânın bütüne mi, son cümleye mi döneceği tartışmasına dayanmadığını belirtir (Cüveynî, 1997: 1/143).

- ✓ Hz. Peygamber (s.a.v.) *لَا يُؤْمَنُ الرَّجُلُ الرَّجُلَ فِي سُلْطَانِهِ وَلَا يَفْعَدُ فِي بَيْتِهِ عَلَى تَكْرِمَتِهِ إِلَّا بِأَذْنِهِ* “Biriniz, diğerinizin yetkisinde bulunan bir yerde imamlık yapmasın, izin vermesi hariç, makamında da oturmasın.” (Müslim, “Mesâcid”, 54) buyurmuştur. Bu hadiste istisnâ birbirine atfedilmiş iki cümlenin ardından gelmesine rağmen istisnânın son cümleye mi, yoksa her iki cümleye mi döneceği konusunda bir tartışma olmamış ve istisnânın bütüne döndüğü her iki tarafça kabul edilmiş görünmektedir. Bu örnek, bize istisnânın son cümleye mi, yoksa bütüne mi döneceği tartışmasının esaslı bir tartışma olmadığını düşündürmektedir. Dolayısıyla “istisnâ son cümleye” veya “cümlelerin bütününe döner.” tarzında bir ilke belirlemek doğru olmayıp, bu, ancak karineler yardımıyla belirlenecek bir husustur (Bk. İsvâî, 2002: 485-486).

4.6. İstisnâdan Sonra Gelen Sıfat Cümlesinin Yorumlanması

İstisnâdan sonra, hem müstesnânın, hem müstesnâ minhin sıfatı olmaya elverişli bir cümle geldiğinde hangisinin sıfatı sayılacağı konusu da Usulcüler arasında tartışılmıştır.

Hanefilere göre bu cümlenin, müstesnânın sıfatı; Şâfiîlere göre ise müstesnâ minhin sıfatı sayıldığını naklettikten sonra *عِنْدِي لَهُ مِائَةٌ دِرْهَمٍ إِلَّا عِشْرِينَ قَضَيْتُ ذَلِكَ* “Onun bende yüz dirhemi var, yirmi hariç. Onu ödedim” ikrarını örnek verir ve Şâfiîlere göre “ödedim” cümlesinin “yirmi dirhemmin sıfatı olduğunu, dolayısıyla bu kişinin seksen dirhem ikrar etmiş ve bunu ödediğini iddia etmiş sayılır. Hanefilere göre ise müstesnânın sıfatı olduğunu ve bu kişinin yüz dirhemi ikrar etmiş ve bunun haricinde yirmi dirhemlik bir borcunu da ödediğini iddia etmiş sayılacağını söyler (Serahsî, 1983: 16/90; Şevkânî, ts.: 228).

5. SONUÇ

Nahiv ilmi, Fıkıh Usulünü büyük ölçüde etkilemiş ve Usulcüler kendi mezhep kâideleri yanında, nahiv kurallarını da kullanarak bir anlam teorisi inşa etmişlerdir. Bizim bu araştırmamız ile de, nahiv kurallarını bilmenin, fıkıh ve fıkıh usûlü ilimleri için bir zaruret olduğu ortaya çıkmıştır. Verilen örneklerin büyük bölümünün boşama ve azat etme konularından seçildiğine bakılarak, “*bunlar bilinmese de olur*” gibi aceleci bir yargıya varmamak isabetli olacaktır. Çünkü bu kurallar, Kitap ve Sünneti doğru anlayıp yorumlayabilmenin de ön şartı olup, bir metni doğru anlayabilmenin objektif zeminini nahiv kurallarının oluşturduğu unutulmamalıdır. Kaldı ki kıyas, istihsan ve örf gibi elfâz bahisleri dışında incelenen diğer delilleri kullanabilmek de öncelikle nasların anlaşılabilmesine bağlıdır.

Özellikle “istisnâ” konusu, Arap dili ve belagatinde önemli bir yere sahiptir. İstisnânın kullanıldığı, fıkıhın temel kaynakları olan âyet-i kerîmelerin ve hadislerin anlaşılmasında konusunun önemi âşikârdır. Fıkıh ilminde nasıl ve niçin kullanıldığını ve ne gibi çeşitleri olduğunu anlamamız gerekmektedir. Bu nedenle biz de araştırma konumuzu ehemmiyetine binâen, Arap dili ve belagatin temel kısmı olan nahvin, önemli bir konusu olan istisnayı ele aldık ve çalışmamızın ismi istisnânın fıkıh ile ilişkisi” olarak belirlemeyi uygun gördük.

Nihayetinde, istisna fıkıh ilmi açısında; ifadelerimizi güzelleştiren, ifadelerimizin etkisini artıran, önemli ayrıntıları belirtmeye yarayan, muhatabın dikkatini kast edilen noktaya çeken, kastedilen manayı daha net olarak ortaya koyabilmek için; genel bir kaideden bir şahsı, olayı, nesneyi veya eylemi çıkaran, onu genel hükmün dışında bırakan bir üslûptur.

KAYNAKÇA

- Abdulbaki**, M. F. (ts.). *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Ahmed Muhtar**, (2008). *Mu'cemu Luğatu'l- 'Arabîyyeti'l- Mu'asire*, 'Alemlü'l-Kutub, Kahire.
- Amidî**, A. (1404). *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, thk. Seyyid Cemîlî, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrut.
- Ba'î**, A. (2001). *el-Kavâid ve'l-Fevâidü'l- Usûliyye ve mâ Yete'alleku bihâ mine'l-Ahkâmi'l-Fer'iyye*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut.
- Buhârî**, A. (1997). *Keşfü'l-Esrâr an Usûl-i Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut.
- Buhârî**, M. (1992). *Sahihu'l- Buhârî*, İstanbul.
- Cessâs**, A. (1405/1985). *el-Fusûl fî'l-Usûl* thk. Uceyl Câsimen-Neşemî, Küveyt.
- Cüveynî**, İ. (1997). *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkıh*, Dâru'l-Kutubi 'l-'İlmiyye, Beyrut.
- Debûsî**, Ö. (2001). *Takvîmü'l-Edille fî Usûli'l-Fıkıh*, thk. HalilMuhyiddin el-Mîs, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut.
- Durmuş**, İ. (2001). *Arap Edebiyatında Seçilmiş Şahsiyetler*, Samet Matbaası, İstanbul.
- Durmuş**, İ. (2010). "İstisnâ", TDV Ansiklopedisi, Ankara.
- Ebû Dâvûd**, S. (1992). *Sünenü Ebi Davud*, İstanbul.
- Ebû Hanîfe** N. (1368). *el-Fıkühü'l-Ebsât*, nşr. M. Zâhid Kevserî, Kahire.
- el-Basrî**, M. (1384/ 1964). *el-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkıh*, nşr. Muhammed Hamîdullah, Dîmaşk.
- el-Bennânî**, A. (ts.). *Hâşiyetü'l-'Aallâme el-Bennânî 'Aalâ Şerhi Cem'i'l-cevâmi'*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut.
- el-Bihârî**, M. (1904). *Müsellemlü's-Sübût fî Usûli'l- fıkh*, Kahire.
- el-Gazâlî**, E. M. (1324). *el-Müstasfâ*, Bulak.
- el-Ğalâyînî**, M. (1994). *Camî'u-Durusu'l-'Arabîyye*, thk. Abdulmuni'm Haface, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut.
- el-Ğamrâvî**, M. (ts.). *es-Sirâcu'l-Vehhâc, 'Âlâ Metni Minhac*, yy.
- el-Hamd**, A. T. - **ez-Ze'bî**, Y. C. (1993). *el-Mü'cemetu'l-Vafî fîEdevâti en-Nahvî'l-'Arabîyye*, Dâru'l-Emel, Ürdün.
- el-İsnevî**, A. (1404/1984). *et- Temhîd fî Tahrîci'l-Fürû' 'Ale'l-Usûl*, nşr. M. Hasan Heyto, Beyrut.
- el-İsnevî**, A. (1985). *el-Kevkebû'd-Durrî fimâ Yeteharracu 'ale'l-Kavâ'idi'n- Nahviyye mine'l-Furû'i'l-Fıkhiyye*, thk.: Muhammed HasanAvvâd, Dâru Ammar, Ürdün.
- el-İsnevî**, A. (1999). *Nihâyetü's-Sûl fî Şerhi Minhâci'l-Usûl*, Dâru İbn Hazm, Beyrut.
- el-Karâfî**, Ş. (2003). *Envâru'l-Burûk fî Envâ'i'l-Furûk*, thk. Abdülhamid Hindâvî, Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut.
- el-Kazvinî**, M. (ts.). *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Dâru'l-fikir, Beyrut.
- el-Meyeylânî**, M. (2011). *Şerhu'l-Muğni*, thk. Nihat el-Barâvî, Mektebetu's-Seydâ, Diyarbakır.
- el-Milânî**, M. (2011). *Şerhu'l-Muğni*, thk. Nihat el-Barâvî, Mektebetu's-Seydâ, Diyarbakır.
- el-Muradî**, H. (1992). *el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Meânî*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut.
- el-Muvsü'âtu'l-Fıkhiyye*, (2012). İslamî Vakıflar İşleri Bakanlığı, Kuveyt.
- el-Pezdevî**, E. M. (1994). *Kenzü'l-Vüsûl ilâ Ma'rifeti'l-Usûl*, Beyrut.
- es-Semerkindî**, E. A. (1404/1984). *Mizânü'l-Usûl*, nşr. M. Zeki Abdülber, Katar.
- es-Serahsî**, E. M. (1372). *el-Usûl* thk. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut.

- es-Suyûtî**, C. (1983). *el-Eşbâh ve 'n-Nezâir*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- eş-Şâtibî**, E. İ. İ. (1997). *el-Muvâfakât fî Usûli 'ş-Şerîa*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut.
- eş-Şirâzî**, E. C. İ. (1408/1988). *Şerhu'l-Lüma'*, nşr. Abdülmecîd Türkî, Beyrut.
- eş-Şirbînî**, M. H. (1958). *Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Elfâzi'l-Minhâc*, Matba'atu Mustafa el-Babî ve Oğulları, Mısır.
- et-Tehânevî**, M. A. (1382/1963). *Keşşâfü Istilâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, nşr. Lutfî Abdülbedî' v. dğr. Kahire.
- ez-Zencânî**, Ş. M. (1999). *Tahrîcü'l-Furû' 'Ale'l-Usûl*, thk. Muhammed Edib Salih, Mektebetü'l-'Abikân, Riyad.
- Hâdî**, A. F. (ts.). *ed-Dirâsâtü'l-Luğaviyye ve'n-Nahviyye fî Müellefâti İbni'l-Hâcib*, thk. Ahmed es-Seyyid Ahmed, el-Mektebetü't-Tevfikiyye, Kahire.
- Hâkim**, E. M. (1990). *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, Beyrut.
- Halîfat**, S. (2004). *Menhecü't-Tahlîli'l-Lugavî ve'l-Mantıkî*, el-Câmiatü'l Ürdüniyye, Ürdün.
- Hasan**, A. (1973). bbâs, en-Nahvü'l-vâfî, I-IV, Kahire.
- Hatîb el-Bağdâdî**, E. A. (1400/1980). *el-Fakîh ve'l-Mütefakkih*, nşr. İsmail el-Ensârî, Beyrut.
- İbn Farîs**, E. A. (ts.). *Mu'cemu'l-Makayisu'l-Luğa*, thk.: Abdusselam Muhammed Harum, Dâru'l-Fikir.
- İbn Haldun**, E. A. (2000). *Mukaddime*, Dâru'l-Fikir, Beyrut.
- İbn Hişâm**, A. (1991). *Muğni'l-Lebîb 'an Kutubi'l-E'arîb*, thk. Hannâ Fâhûrî, Dâru'l-Cîl, Beyrut.
- İbn Sa'd**, M (1985). *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrut.
- İbnu'l-Humam**, K. (1316). *et-Tahrîr*, Bulak.
- İbnü'l-Mibred**, Y. (2001). *Zînetü'l-'Arâis Mine't-Turaş ve'n-Nefâis fî Tahrîci'l-Furû'î'l-Fıkhiyye 'Ale'l-Kavâidi'n-Nahviyye*, thk. Rıdvan b. Muhtar, Dâru İbn Hazm, Beyrut.
- İbnü'l- Hâcib**, E. A. (1403/1983). *el-Muhtasar*, Beyrut.
- İsâvî**, Y. (2002). *Eseru'l-Arabiyye fî İstinbâti'l-Ahkâmî'l-Fıkhiyye mine's-Sünneti'n-Nebeviyye*, Dâru'l-Besâir, Beyrut.
- İsfahânî**, E. H. (ts.). *el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Kur'an*, Dâru'l- Ma'rife, Beyrut.
- Karaman**, H. (1996). "Fıkıh" TDV Ansiklopedisi.
- Koca**, F. (1996). *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, İstanbul.
- Müslim**, İ. E. (1992). *Sahihi Müslim*, İstanbul.
- Nizâmeddin** A. (1404/1984). *Mefhumü'l-Fıkhi'l-İslâmî*, Beyrut.
- Şafî**, E. M. (2001). *Kitâbü'l-Ümm*, thk. Ali Muhammed, Adil Ahmedt, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî.
- Şevkânî**, M. (1964). *Fethu'l-Kadîr*, (Thk. Abdurrahman 'Amîre), Dâru'l-Vefâ, Haleb.
- Şevkânî**, M. (ts.). *İrşâdü'l-Fuhûl ilâ Tahkiki'l-Hakki mine'l-Usûl*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Şeyh Radî**, R. M. (ts.). *Şerhu Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*, thk.: Ahmed es-Seyyid Ahmed, el-Mektebetü't-Tevfikiyye, Kahire.
- Timurtâşî**, M. (2000). *el-Vusûl ilâ Kavâidi'l-Usûl*, thk.: Muhammed Serif Mustafa Ahmed Süleyman, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Üstün**, A. S. (2011). *Kur'an'ı Kerîm Sözlüğü*, sedatust@yahoo.com.